

It was revealed that biocomposts against the background of mineral fertilizers and nitragina fundamentally changes the essence of microbiological and agrochemical processes occurring in the soil. As a result, the quantity and quality of nutrient resources and soil biological activity, which significantly affects the level of its fertility.

ӘОЖ 636.757.061

ҚАЗАҚТЫҢ ҚҰМАЙ ТАЗЫ ИТІН САҚТАУДА КҮШТІ БІРІКТІРЕМІЗ

Т.К. Бексеитов,
С.Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті,
А. Нукенов, Е. Темірханов
«Алтын Мирас», Павлодар қ.

Ит – адамның бұдан 12-15 мың жыл бұрын қолға үйреткен бірінші жануары, сол кезден бастап аң аулау кезінде оның сенімді көмекшісі болды. Содан бері ежелгі Египетте 15-тен артық тұқымы шығарылды, оның антилопты аулау кезінде қолданылатын құмай иттер де бар. Мың жыл өтседе өзімен бірге аң аулауымен қызықтыратындығымен сол кездегі тазы иттер сақталынып отыр.

Қазақстан территориясының өте үлкен бөлігінде дербес тұқым құмай ит – қазақтың тазылары көп тараған. Иттің бұл тұқымына шығыстың құмай иттерінің үлкен топтары жатады, бұларға жақынырақ қырғыздың тайған, түркіменнің тазы, иран, ауған, тау және қырымның құмайлары да кіреді.

А.А.Служкийдің (1965) мәліметтері бойынша, Қазақстанда өткен ғасырдың 30 жылдары басында тазы иттердің саны қысқарған, кей жерлерде мүлдем жойылып кеткен. Одан кейін оның басының саны тез қалпына келді, жыл сайын екі есеге көбейді, XX ғасырдың аяғында республиканы индустриализациялағанда бағалы аң терілеріне қажеттілік сұраныс азайып кеткендіктен, тазыға көңіл бөлінбей және таза қанды даралары шұғыл төмендеп кетті.

Қазақстанның егеменді мемлекет болып құрылғаннан бастап тазы халықтық бренд ретінде өсуі керек. Бұл үшін ит шаруашылығының құқмарлары, биолог- ғалымдар қазақтың құмай тазы итін сақтауда күшті біріктірулері керек. Оларды Қазақстанның дербес тұқымды ит ретінде апробация жасап, тұқымдар стандартын жетілдіріп, бекітіп, сондай-ақ олардың көрмесін ұйымдастыру керек. Ит құмарлардың күшімен біздің аймақта ит

шаруашылығында тазы иттердің басын көбейту үшін жұмыстар жүргізіліп жатыр, тазымен шұғылданатын консолидация бойынша ұйымдастыру іс-шаралары және тұқым бойынша стандарты жазылған Павлодар облысы болып табылады. Тазыларды өсіретін «Алтын мирас» питомнигі облыстық аң және балық аулау қоғамында тіркелген. Оның үлескерлері болып Нукенов Аскер, Темирханов Ержан, Нукенов Марат саналады. Питомниктің директоры - Нукенов Аскер. Бұл питомник тазыларды өсірумен және оларды жетілдіруімен шұғылданады.

Тұқымның консолидациясы үшін Қазақстанның басқа аймақтарынан жақсы даралар әкелінді, оның ішінде Алматы, оңтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қостанай облыстары да бар. Сондай-ақ таза қанды тазылар ұясы бар жер Витебск қаласынан (Белоруссия, ит өсіруші - Ольга Яковлевна), Краснодардан (ит өсіруші - Володя Марков), Москвадан - (ит өсіруші - Ольга Ляонтьева), Санкт-Петербургтен (Некрасов Юрий), Самарадан (Клепиков Алексей) да әкелінді. 2007 жылы Синьдзяньхэ - КХР-ң Ұйғыр автономды аймағынан таза қанды тазылардың күшіктері әкелінді.

Қазіргі уақытта тазылардың аймақтық питомнигі әр жас мөлшер тобындағы 60 шамадай даралардан тұрады. Көршілес Шығыс-Қазақстан, Қарағанды облыстарының ит өсірушілері біздің питомнигімізге қатысушы болып тіркелгісі келеді. Олармен асылдандыру материалдарымен алмасулар жүруде. Питомниктің директоры Нукенов А. аймақтағы селекциялық асылдандыру жұмыстарын басқарады. Ол 1988 жылдан бастап облыстық, республикалық және ресейдің аңшы иттер тұқымы көрмелерінде бірнеше рет шығарушы болып қатысты. Питомник 2006 және 2007 жылдары «Қара - Өткел» ауыл шаруашылық көрмесіне қатысып, асылдандыру жұмысы жөнінен диплом алды.

Питомниктегі ең жақсы еркек ит болып 2003 жылы туған Көксерек саналады. 2007 жылы иттердің «Сарыарқа» көрмесінде құмай тазылар ішінен 1-ші дәрежелі диплом алды. Осы жерде питомниктен келген еркек Көкдауыл, Балғабас, Жоят, сондай-ақ Вальда және Қайсар атты қаншық иттер өте жақсы бағаға ие болды. Көрмеге төрешілік еткен Уфа қаласынан халықаралық категориядағы эксперт РКФ FCI Овсянникова Ю. В. болды.

«Алтын мирас» питомнигінің үлескерлері тұқым стандартын жетілдіруде үлкен жұмыстар жүргізді. Оны қажетті деп қарап бекіту үшін нақтылы ұйымдастыру шараларын қолдану керек.

Тазы иттердің құқықтық статус алуына аймақта іс жүзінде кинология бағытында, ит шаруашылығына болашақ кинологтарды, эксперттерді шығаруда жалпы ағартушылық жұмыстар жүргізілуде. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің «Зоотехния» мамандығындағы студенттерге арналған оқу жұмыс жоспарында студенттердің таңдау пәнінде «Кинология негіздері» пәнін оқып қарастырылған, онда ит шаруашылығының тарихы, иттің тұқымдары, оларды

өсіру және үйрету тәсілдері оқытылады. Ауыл шаруашылық ғылымының докторы Т.К. Бексейитовтің жетекшілігімен ит шаруашылығында зерттеулер жүргізіледі, оның ішінде құмай тазылар жөнінде ғылыми конференцияларда баяндамалар жазады, ит шаруашылығы бойынша курстық және дипломдық жұмыстар жазады. Бұны аң және балық аулауға құмар университеттің ректоры профессор Е. Арын қолдап отыр. Қазақстанның құмай тазылары кей жерлерінде аз немесе көп болып бүкіл Қазақстан территориясына таралған. Тазы итті өсірушілердің міндеті тазымен аң аулаудың атағын шығару, оны өзіндік тұқым ретінде консолидациялау, оны жүзеге асырудың тәсілдерін жетілдіру.

Жануардың әр тұқымы шығу тегінің жалпылығымен сипатталады. Құмай тазының консолидациясы үшін бұл тұқымның стандарты бекітілуі керек.

Солтүстік-шығыс Қазақстанның ит шаруашылығын ұнататындармен және мамандандырылған «Алтын Мирас» питомнигімен құмай тазыларды өсіру және консолидация үшін жұмыстар жүргізілуде. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғалымдары мен студенттерінің көмегімен олардың дене бітімінің ерекшеліктерін оқып үйренуде. Итті экстерьері бойынша бағалау, оның осы немесе басқа тұқымдарға жататындығын анықтауда бірден-бір маңызды әсер болып табылды. Асыл тұқымды иттер, әсіресе аталықтар, тағайындалған тазыға арналған стандартқа толықтай сәйкес болуы керек. Осыдан кейін асылдандыру куәлігі бойынша еркек иттің қан үлестерін қарау керек, егер құжаты болмаса сұрау арқылы анықтау.

Кесте 1

Жас және жыныс ерекшеліктері бойынша иттердің экстерьері

Көрсеткіштері (см)	Еркек ит Коксерек 2003 т.ж.	Ұрғашы ит Ұшар 2006 т.ж.
Шоқтық биіктігі	76	66
Жамбас биіктігі	78	67
Құйрықтың басына дейінгі шоқтық биіктігі	70	52
Кеуде тереңдігі	45	37
Қабырға кеңдігі	25	21
Жамбас кеңдігі	12	9
Бастың ұзындығы	30	28
Құлақтың ұзындығы	15	13
Алдыңғы аяқтың шынтаққа дейінгі ұзындығы	42	37
Иықтың ұзындығы	27	21
Иықтың ұзындығы	30	22
Артқы жіліншік ұзындығы	23	21
Сирақтың ұзындығы	33	21
Санның ұзындығы	33	28

Кестеден көрініп тұрғандай, тазы иттердің еркегінде жыныстық деморфизм байқалады, ұрғашысына қарағанда өте ересек. Еркек ит Көксерек толық жетілген жануар болғандықтан, тұқымды көрсететін бірден-бір ірі жануар. Онда шоқтық (75см), мықын (75см) биік болып, жақсы өскен. Қалған өлшемдері тұқым бойынша орташа көрсеткіштерден артығырақ.

Құмай иттерді сипаттайтын экстерьерлік көрсеткіштерге бұдан басқа да аңшылық сапалылығы жатады. Тазының негізгі сапасы – бұл оның тез жүгіру жылдамдығы. Егер аң аулайтын ит, түлкіні қуып жете алмаса, онда ол аңшыны қызықтырмайды. Біздің ұрғашы ит Көксерек тез жүгіру жылдамдықтағы түрдегі итке жатады, тек қана аңды қолайлы жер қабатында, жыл мезгілінде қуып жете алады. Бұның себебі болып, тұқымқулаушылықтан басқа оның ауырланған салмағы табылады. Ұрғашы ит Ұшар шапшаң түріне жатқандықтан кез-келген жағдайда да түлкіні қуып жете алады. Құмайдың маңызды сапасы болып – лақтырылуы, яғни қуудың аяғында бірнеше өте шұғыл желіс жасап, аңды ұстап алуы. Тазының маңызды сапасы болып жүгіру кезіндегі оның маневрлігі, бұрыла алатындығы. Ондайы болмаса тазы түлкіні ұстай алмайды, қуу кезінде күтпеген бұрылыстар жасайды. Теріні бүлдіріп алмас үшін тазы тамақтан, мойыннан жақсы ұстай білуі қажет. Тазы күні бойы және бірнеше күн қатар аң аулағандай өте шыдамды болу керек. Бұл сапалар иттерді өсіру және үйрету үшін қажет.

Резюме

Борзая тазы является национальным брендом казахов. Для ее сохранения необходимо сплотить усилия ученых. В регионе большую работу в этом направлении проводит питомник «Алтын мирас». Борзые тазы региона имеют определенные особенности экстерьера. Представители породы характеризуются более крупными размерами.

Resume

The “tazy” greyhound is the national brand of Kazakhs. Its preservation need joint efforts. In the region, significant work in this direction is being done by the “Altyn miras” hatchery. The “tazy” greyhounds of the region have certain peculiarities of exterior. The pedigree representatives are characterized by larger dimensions.